

Türkiye'deki Tarım İşletmelerinin Yapısal Gelişimi

Sertaç DUMAN*
Erkan REHBER**

ÖZET

Arazi kullanımı, işletme büyüklüğü ve işletmelerin dağılımı; tarım açısından oldukça önemli konulardır. Ülkemiz tarım işletmelerindeki durum 1927 tarım sayımından, 1991 yılındaki Genel Tarım Sayımı sonuçlarına kadar incelendiğinde, işletmelerimizde sayısal olarak büyük bir artış görülmektedir. Bu artışın tek nedeni yeni tarım arazilerinin kullanıma açılması olmayıp, tarım arazilerimiz üzerindeki nüfus baskısı ve veraset kaidelerimiz daha önemli faktörlerdir. Türkiye'de 1991 yılı genel tarım sayımı sonucuna göre toplam tarım işletmesi sayımız yaklaşık 4 milyondur. Bu 4 milyon işletmenin % 67'sini 50 dekardan küçük işletmeler oluşturmaktadır. 500 dekardan küçük işletmelerimizin toplam işletmelerimiz içindeki oranı ise % 99'dur. Tarım işletmelerimiz küçük olmalarının yanısıra parçalı olma özelliğine de sahiptir. İşletmelerimizin çoğu 3 parselden fazla parçadan oluşmaktadır. 1991 tarım sayımına göre bir parselin ortalama genişliği 10.85 dekadır. Tarım işletmelerimizin büyüklükleri arttıkça, parsel sayıları da artmaktadır. 1950 yılından günümüze tarım işletmelerimizin ortalama genişlikleri de düşmektedir. 1950 yılında 76.9 dekar olan ortalama işletme genişliği, 1991 yılında 56.9 dekara düşmüştür. Gelişmiş ülkelerin pek çoğunda ortalama işletme genişliği 100 dekarın üzerindedir ve bu değer yıldan yıla artmaktadır. Örneğin Avrupa Birliğinde 1960 yılında 120 dekar olan ortalama işletme genişliği 1990 yılında 179 da'a yükselmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal arazi, arazi kullanımı, tarımsal işletme, işletme büyüklüğü, işletme büyüklüğü dağılımı.

* Araş. Gör.; U. Ü. Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Bursa.

** Prof. Dr.; U. Ü. Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Bursa.

SUMMARY

Structural Changes of Farms in Turkey

Land use, farm size and farm size distribution are important issues in Agriculture. The number of the farms in Turkey has shown a great increase from 1927 which was the first agricultural census to 1991. The main reason of this increase was not only taking new land under cultivation, and also increasing population pressure on the agricultural land and inheritance law were more important factors. According to the results of 1991 General Agricultural Census, the number of the farms in Turkey was approximately 4 millions. The number of the agricultural farms has been accumulated in the less than 50 decars farm size group, with the share of 67%. The ratio of farms which were less than 500 decars was 99%. In addition to being small in size, the farms have not unity and have been scattered. Most of farms have more than three parcels. The average size of one parcel was found as 10.85 decars in the 1991 Census. While the size of farms has been increasing, the number of parcels has also increased. While average farm size was 76.9 decars in 1950 General Agricultural Census, it has been found 56.9 decars in 1991 Census. In the most of the developed countries, average farm size per farm was larger than 100 decars and this shows an increase every year. For example the European Union, while average farm size was 120 decar in 1960, it has been increased to 179 decars in 1990.

Key Words: Agricultural land, land use, agricultural households, farm size, farm size distributions.

GİRİŞ

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde çalışan nüfusun % 80'nini ve GSYH'nın % 50'sini oluşturan ve ülke ekonomimiz için çok önemli bir sektör konumunda olan tarım sektörü, günümüzde çalışan nüfusun % 44,5'ini ve GSYH'nın da yaklaşık % 14'ünü oluşturarak halen ülkemiz ekonomisindeki önemini korumaktadır¹.

Cumhuriyetten günümüze diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de pek çok yapısal değişiklik meydana gelmiştir. Tarımsal nüfustan, tarım arazilerinin mülkiyet yapılarına, tarım işletmelerimizin büyüklük dağılımlarından, işletmelerin mekanizasyon, sermaye, kredi, işgücü ve diğer girdileri kullanım düzeylerine kadar pek çok değişik alanda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Tüm bu gelişmelere karşın, tarımsal üretimin yapı taşlarından olan tarım işletmelerinde istenen yapısal değişimler sağlanabilmiş değildir. Türkiye tarımının başta gelen yapısal hedefleri arasında; Pazar için üretimde bulunan, ticari karakter kazanmış ve optimal ölçekli, yaşayabilir işletmelerin yaratılması vardır.

Bu araştırmanın amacı, Türkiye'deki tarım arazilerinin kullanım durumunu ve tarım işletmelerinin büyüklük dağılımlarını ortaya koymaktır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmada belirli bir bölge veya il seçilmemiş, Türkiye genelindeki yapı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın hazırlanmasında hazır veri ve bilgiler kullanılmıştır. Bu araştırmada, özellikle tarım sayımlarından ve çeşitli istatistik-lerden elde edilen verilerden yararlanılmış, çizelgeler yardımı ile analiz ve değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca ülkemiz tarım işletmelerinin 2000 yılındaki dağılımını tahmin etmek amacıyla Markov Zinciri analizi uygulanmıştır. Konu ile ilgili olarak daha önce yapılmış çalışmalar² ve yöneylem araştırmaları kitaplarında Markov Zinciri hakkında geniş açıklamalar bulunduğundan, burada yöntem açıklaması yapılmamıştır. İstatistiki verilerin derlenmesi ve bu verilerden özet çizelgelerin oluşturulmasında Excel programından yararlanılmıştır.

ARAŞTIRMA SONUÇLARI VE TARTIŞMA

Tarımsal Arazi ve Arazi Kullanımı

Ülke yüzeyinin katı kısımlarına arazi ve üzerinde doğal olarak bitki yetiştirilebilen araziye da "tarım arazisi" denilmektedir. 1617 Sayılı Kanunda tarım arazisi; "üzerinde ekim, dikim, bakım, yetiştirme yapılabilen veya orman hariç doğrudan doğruya tabiattan yararlanmak suretiyle bitki veya hayvan üretimine elverişli olan veya ıslah suretiyle üretime elverişli hale getirilen arazi" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlar genel olup, ormanlık sahalarla, çıplak kayalıklar, ırmak yatakları ve sahil kumları gibi toprak varlığı bakımından çok yetersiz olan alanlarla, ıslahı olanaksız alanlar tanıma dahil olmayıp, kültivasyona elverişli I - IV. sınıf araziler, vasıflı veya vasıfsız tüm çayır ve mera arazileri "tarım arazisi" olarak nitelendirilmektedir³.

Arazi, tarımın neredeyse en önemli üretim faktörüdür. Arazinin diğer üretim faktörlerinden farklı olarak kendine has bazı özellikleri vardır. Bunlar kısaca sıralanacak olursa; Arazi herşeyden önce üzerinde üretim işleminin gerçekleştirildiği bir "alan" konumundadır. Ne tip bir üretim olursa olsun mutlaka bir alana ihtiyaç duymaktadır⁴. Tarım bu bakımdan bir özellik göstermekte ve tarımda arazi; hem üretimin bizzat üzerinde yapıldığı alanı, hem de tarım işletmesinin yerleşim yerini oluşturmaktadır⁵. Arazi "doğal kuvvetleri içinde barındıran bir depodur". Araziler içlerinde biyolojik, fiziksel ve kimyasal doğal kuvvetleri barındırmaktadır ve esasen arazi canlı bir varlık gibidir. Arazi "taşınamaz" özelliğindedir. Arazi "çoğaltılamaz" özelliğindedir. Araziler yapı ve verimlilik açısından homojen değildir. Araziler kullanma süresi veya ömür bakımından sınırlı değildir.

Tarımın başlıca kaynağı olan arazinin kalitesi büyük ölçüde değişim göstermektedir. Kalite değişiklikleri işletmenin çalışma şeklini ve işletme değerini büyük ölçüde etkilemektedir. Arazilerin kalitelerine göre sınıflandırılmasında pek çok standart metod uygulanmaktadır. Bazen aynı ülkede birden fazla arazi sınıflandırmasına rastlanabilmektedir. Buna örnek ülkelerden biri de İngiltere'dir. İngiltere'de araziler hem "derece" adı altında hem de harflerle ifade edilmişlerdir. Türkiye'de ise arazilerin kalitelerine göre sınıflandırılmasında "sınıf" ifadesi kullanılmaktadır. Türkiye'deki arazilerin; % 6,4'ü I. sınıf (5,0 milyon ha), % 8,7'si II. sınıf (6,7 milyon ha), % 9,7'si III. sınıf (7,5 milyon ha), % 9,3'ü IV. sınıf (7,2 milyon ha) arazilerdir. Türkiye'nin yaklaşık 76,7 milyon ha arazi varlığı içinde, I. ve IV. sınıf arazi miktarı toplam 26,4 milyon ha kadardır³. Türkiye'de 1927'den itibaren tarım alanlarının kullanılış şekli Çizelge 1'de gösterilmiştir.

Çizelge: 1

İşlenen Tarım Alanının Kullanılış Şekli (1000 ha)

	1927	1950	1960	1970	1980	1995
Ekilen	4363	14392	9868	15591	16372	18475
Nadas	2265	7769	7959	8705	8188	5124
Toplam Tarla Arazisi	6628	22161	23264	24296	24560	23599
Bağlar	158	743	782	845	820	565
Sebze ve Meyvelik	433	690	730	1467	1982	2125
Zeytinlikler	393	476	548	731	813	556
Toplam Bahçe Arazisi	984	1909	2060	3043	3615	3246
Toplam İşlenen Alan	7612	24070	25324	27339	28175	26845
Çayır-Mer'a	46301	29748	28658	21476	10200	12378

Kaynak : Ziraî ve İktisadî Rapor 1994-1996, Ankara⁶.

Açıl, F., Tarım Ekonomisi, 1980, Ankara.

FAO Production Yearbook, 1995, Rome.

Çizelge 1'den de izlenebileceği gibi, ülkemizde 1927 yılından günümüze ekili alanlarda genel bir artış olmuş fakat bu artış çayır ve mer'a alanları aleyhine gelişim göstermiştir. Ekili alanların artması, bir yerde söz konusu çayır-mer'a alanlarının da kullanıma açılmasından kaynaklanmaktadır.

Tarımsal İşletme ve İşletme Büyüklüğü Kavramı

Genel bir tanımla; üretimde bulunan ve ihtiyaçların giderilmesi işine doğrudan doğruya veya dolaylı olarak katılan her ekonomik birime *işletme*, tarımsal ürünlerin üretimine yönelik olarak, üretim faktörlerinin organizasyonu ile oluşturulan bütünlüğün her birine de *tarım işletmesi* denilmektedir⁷. 1919 yılında "The Journal of Farm Economics" adlı derginin Terminoloji Komitesinin kabul ettiği tarım işletmesi tanımı; "eldeki arazinin bir ya da

birden fazla parçasının tarımsal üretime ayrıldığı ve buradan en az bir kiralık işçinin ücretine denk değerde ürün elde edilebilen mülktür” şeklindedir. Bu tanım, ücret oranlarındaki değişmeye göre ayarlanmak şartıyla, bir tarım işletmesi büyüklüğünün sahip olması gereken en düşük limiti göstermektedir⁸. Avrupa Topluluğunda ise 1979/80 Tarım İşletmelerinin Yapısal Analizi için yayınlanan Konsey Yönergesinin 2. maddesinde tarım işletmesi; “tek bir yönetim altında, tarımsal ürünler üreten, teknik ve ekonomik bir ünite” olarak tanımlanmaktadır⁹. Ülkemizde Devlet İstatistik Enstitüsünün yaptığı tarımsal işletme tanımı ise şu şekildedir; yasal durumu ne olursa olsun, sahip olduğu ortaklık, yarıcılık ya da kiralama şeklinde, işlediği arazinin büyüklüğüne bakılmaksızın kendi adına bitkisel üretim yapan ya da küçükbaş veya büyükbaş hayvan besleyen veya hem bitkisel üretim hem de hayvancılık yapan, tek yönetim altındaki ekonomik birimdir. Tek yönetim; bir birey ya da hanhalkları, kooperatif, şirket ya da devlet kurumu gibi tüzel kişi olabilir¹⁰.

Tarım işletmelerinin büyüklüğünü ortaya koyan çeşitli kantitatif kriterler vardır. Söz konusu kriterleri iki ana grup altında toplamak olanaklıdır¹¹: i. *Girdi özelliği gösteren kriterler* (arazi büyüklüğü, işletmedeki hayvan sayısı, işgücü miktarı) ii. *Çıktı özelliği gösteren kriterler* (gayrisafi satış değeri, gayrisafi üretim değeri ve tarımsal gelir).

Girdi ölçü olarak alındığında; işgücüne bağlı olarak; “bir kişilik işletme” veya “aile işletmesi” ya da “kapitalist işletme”; bitkisel üretim ağırlıklı işletmeler ele alındığında “100 dekar”, “250 hektar”; hayvansal üretime ağırlık veren işletmeler ele alındığında ise “100 başlık sığır işletmesi”, “500 başlık broiler işletmesi” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Çıktının ölçü olarak alınması halinde; işletmenin “gayrisafi üretim değeri” veya “tarımsal geliri” gibi faktörler dikkate alınmaktadır⁸. Bu kriterlerden en uygununun hangisi olacağı tartışmalı bir konu olmakla birlikte uygulamada diğer kriterler yanında en fazla kullanılan arazi genişliğidir¹². İşletmeleri büyüklük bakımından sıralamada en iyi kriter “işletme geliri”dir. Ancak ülkemizde işletmelerin tarımsal muhasebe kayıtlarının neredeyse yok denecek kadar az olması (bazı büyük kapitalist işletmeler hariç) bu kritere göre işletmelerin sınıflandırılmasını olanaksız hale getirmektedir¹¹.

1945 Tarih ve 4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunun’da tarım işletmelerimizin sınıflandırılmasında aşağıdaki normlar esas alınmıştır: 1 - 500 dekara kadar araziye sahip olan işletmeler “Küçük tarım işletmesi”, 500 - 5000 dekara kadar araziye sahip olan işletmeler “Orta tarım işletmesi”, 5000 dekar ve daha fazla araziye sahip olan işletmeler “Büyük tarım işletmesi”, Küçük işletmeler için ise; 1 - 100 dekar arazisi olanlar “Küçük aile işletmesi”, 101 - 250 dekar arazisi olanlar “Orta aile işletmesi”, 251 - 500 dekar arazisi olanlar “Büyük tarım işletmesi”, olarak sınıflandırılmışlardır⁵.

Bütün bu kavram ve tanımların yanında bir de tarım işletmelerinin büyüklükleri ile ilgili olarak “yeter gelirli”, “optimal” ve “yaşayabilir işletme büyüklüğü” gibi ifadeler de vardır. Bu kavramların tanımlanması, tarım

işletmelerinin büyüklüklerine ilişkin sınıflandırmalar açısından faydalı olacaktır: *Yeter gelirli işletme büyüklüğü*; belirli bir nüfusa sahip bir çiftçi ailesinin, yine belirli standartlara göre geçimini sağlayacak geliri verebilecek işletme büyüklüğüdür. *Yaşayabilir işletme büyüklüğü*; yeter geliri sağlamakla birlikte, ortaya çıkacak teknolojik ve ekonomik gelişmelere ayak uydurabilecek işletme büyüklüğüdür. *Optimal işletme büyüklüğü* ise iki şekilde tanımlanmaktadır. Belirli bir endüstri içinde uzun dönemde ortalama masrafları en düşük kılan kapasiteye sahip işletme optimal bir büyüklüğe sahiptir. Ayrıca optimal büyüklük, işletmenin sahip olduğu üretim araç ve kaynaklarının en verimli olarak kullanılacağı bir büyüklüğü ifade etmektedir. Bu nedenle optimal işletme büyüklüğü belirlenirken, belirli sayıda işgücü veya belirli bir alet-makina parkı gibi, sabit üretim faktörleri düşünülerek bunlardan optimal yararlanmayı sağlayacak büyüklük ifade edilir⁹.

Gelişmekte olan ülkelerde, tüm çiftçiler içinde en yüksek payı küçük çiftçiler almaktadır ve bu küçük çiftçilerin tarım sektöründeki önemi büyüktür¹³. Ülkemizde de benzer durum söz konusu olduğundan konunun önemi daha da artmaktadır.

İşletme Büyüklükleri Dağılımının Gelişimi

Cumhuriyetten günümüze ülkemizde yapılmış olan Genel Tarım Sayımlarının, işletme sayısı ve işletme büyüklükleri bakımından durumu Çizelge 2'de gösterilmiştir. İlk Genel Tarım Sayımı olan 1927 sayımı kapsamlı bir sayım olmadığından işletmeler ve işletmelerin büyüklük dağılımı ile ilgili yeterli bilgi edinilememiştir. Ancak bu dönemde 1.751.000 çiftçi ailesinin olduğu tesbit edilmiştir, bunlar içinde büyük arazilere sahip olanların sayısı 33.000 adettir ve bu büyük arazi sahipleri ekili alanların % 35'ini denetlemektedirler.

Çizelge: 2

İşledikleri Arazi Genişliğine Göre Tarım İşletmelerinin Dağılımı

İşletme Büyükl. (da)	1950				1963				1980				1991*	
	İşl. Sayısı		İşlenen Alan		İşletme Sayısı		İşlenen Alan		İşletme Sayısı		İşlenen Alan		İşl. S.	İşl. Al.
	1000 Adet	%	1000 ha	%	1000 Adet	%	1000 ha	%	1000 Adet	%	1000 ha	%	%	%
1-20	773.0	30.6	836	4.3	1268.8	40.9	1176.5	7.0	1102.4	30.2	941.4	4.1	34.91	5.63
21-50	797.0	31.5	2790	14.3	863.5	27.9	2902.9	17.4	1164.7	31.9	3614.2	15.9	32.13	16.49
51-100	552.0	21.9	4012	20.7	561.7	18.1	3995.3	23.9	738.4	20.2	4839.2	21.3	17.98	19.94
101-200	260.0	10.3	3756	19.3	291.7	9.4	3973.1	23.7	422.3	11.6	5433.0	23.9	9.66	20.99
201-500	107.0	4.2	3232	16.6	99.8	3.2	2842.1	17.0	193.7	5.3	5200.2	22.8	4.38	19.82
501+	38.0	1.5	4826	24.8	15.4	0.5	1844.4	11.0	29.4	0.8	2736.0	12.0	0.93	17.30
Toplam	2527	100	19452	100	3100.9	100	16734.3	100	3650.9	100	22764.0	100	100	100

Kaynak; Tarım Ekonomisi, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları No: 5, Ankara.

* 1991 Genel Tarım Sayımındaki işletme büyüklüğü sınıflandırması diğer yıllardan farklı olduğu için sadece %'lik değer verilebilmiştir

Çizelge 2'den de görüleceği gibi ülkemizde 1950 yılında 2,5 milyon olan tarım işletmeleri sayısı 1963 yılında 3.1 milyona, 1980'de 3,6 milyona ve 1991 yılında ise 4 milyona yükselmiştir. Bu süreç içinde tarım işletmeleri sayısı % 60 oranında artmıştır. Tarım işletmelerimizin sayıları; artan tarımsal nüfusun başka sektörlere aktarılamaması nedeniyle bu nüfusun tarımda kalma zorunluluğundan ve ayrıca miras kaidelerimizin reel taksimi öngörmesi nedenleriyle yıldan yıla parçalanarak artmıştır. Tarım işletmelerimizin ortalama işletme genişlikleri ise 1950 yılından günümüze kadar azalmıştır. 1950 yılında 76,9 dekar olan ortalama işletme genişliği, 1980 yılında 62,2 dekara, 1991 yılında ise 56,9 dekara düşmüştür¹⁴.

1991 Yılı Genel Tarım Sayımının Değerlendirmesi

Ülkemizde yapılan en son tarım sayımı olan 1991 Genel Tarım Sayımı Sonuçlarına göre, tarım işletmelerimizin sayısı iki şekilde tespit edilmiştir. Bunlardan ilki topraksız olup sadece hayvansal üretim ile ilgilenen işletmelerin de dahil olduğu toplam işletme sayısıdır ki; bu sayı; 4 068 432 adettir. Diğeri ise topraksızların hesaba katılmadığı, sadece arazi sahibi olan işletmelerin sayısıdır, buna göre ise toplam tarım işletmelerimizin sayısı 3.966.822'dir ve bu işletmelerin işledikleri toplam arazi 234.510.993 dekadır. 1991 Genel Tarım Sayımı'na göre tarım işletmelerimiz en fazla % 32,13'lük oran ile 20-49 dekar arasındaki grupta yer almaktadır. Genel itibariyle bakılacak olursa, tarım işletmelerimizin yaklaşık % 70'inin 10 - 99 dekar arasındaki grupta toplanmış olduğu görülmektedir. İşletmelerimizin yaklaşık % 70'inin yer aldığı bu grup, toplam işlenen arazinin % 42,2'sini işlemektedir. Çizelge 3'de tarım işletmelerimizin büyüklük dağılımı 1945 tarih ve 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda belirtilen sınıflandırmaya göre verilmiştir.

Çizelge: 3
Tarım İşletmelerimizin Büyüklüklerine Göre Dağılımı

İşletme Büyüklüğü (da)	İşletme Sayısı (Adet)	%	İşletme Tipi
1 - 499	3 929 984	99,07	Küçük Tarım İşletmesi
1 - 99	3 372 887	85,83	Küçük aile işletmesi
100 - 199	383 323	9,75	Orta aile işletmesi
200 - 499	173 774	4,42	Büyük aile işletmesi
500 - 4999	36 397	0,92	Orta Tarım İşletmesi
5000 - +	441	0,01	Büyük Tarım İşletmesi

Kaynak; DİE, 1991 Genel Tarım Sayımı Sonuçları, 1994, Ankara.

Çizelge 3'deki değerlere göre ülkemizdeki tarım işletmelerinin % 99,07'si küçük, % 0,92'si orta ve % 0,01'i de büyük tarım işletmesidir. Küçük tarım işletmelerimizin de % 85,83'ü küçük aile işletmesi, % 9,75'i orta

aile işletmesi ve sadece % 4,42'si büyük aile işletmesi niteliğindedir. Sınıflandırmanın esası kanunda orta aile işletmeleri için 101-250 dekar olarak verilmiştir, ancak 1991 sayımı sonuçlarında bu işletme grubuna ait işletme sayısı verilmediğinden bu sınıf 100 - 199 şeklinde alınmıştır. Bu durum göz önünde bulundurulursa orta aile işletmelerinin oranının daha yüksek olması beklenmektedir. 50 dekardan daha küçük olan işletmeler en fazla 2. tarım bölgesi olan Ege Bölgesi ile 7. tarım bölgesi olan Karadeniz Bölgesi'nde yoğunlaşmıştır. 50 dekar ile 199 dekar arasındaki işletmelerin oransal dağılımı birbirine yakın olmakla beraber bu işletmeler genelde Ortakuzey, Ortağüney ve Ege Bölgelerinde fazladır. 200 dekar ile 499 dekar arasındaki işletmelerin en yoğun olduğu bölgeler ise sırasıyla Ortakuzey, Güneydoğu ve Ortağüney Bölgeleridir. Tarım işletmelerimizin bölgelere göre dağılımında en belirgin farklılık 500 dekar ve daha büyük araziye sahip işletmelerin bulunduğu grupta görülmektedir. 500 dekar ve daha fazla araziye sahip işletmelerin % 49,93'ü 6. tarım bölgesi olan Güneydoğu'da bulunmaktadır.

Türkiye tarım işletmelerinin % 99,45'i hanehalkı tarafından işletilmekte (büyük bir kısmı Ege ve Karadeniz Bölgelerinde), geriye kalan ve % 1'i bile bulmayan % 0,545'lik kısmı hanehalkı ortaklığı (en fazla Ege ve Marmara Bölgesi) ve diğerleri olarak adlandırılan şirket, kooperatif, devlet tarım işletmeleri vb. tarafından işletilmektedir (en fazla Akdeniz, Marmara ve Ortağüney bölgeleri).

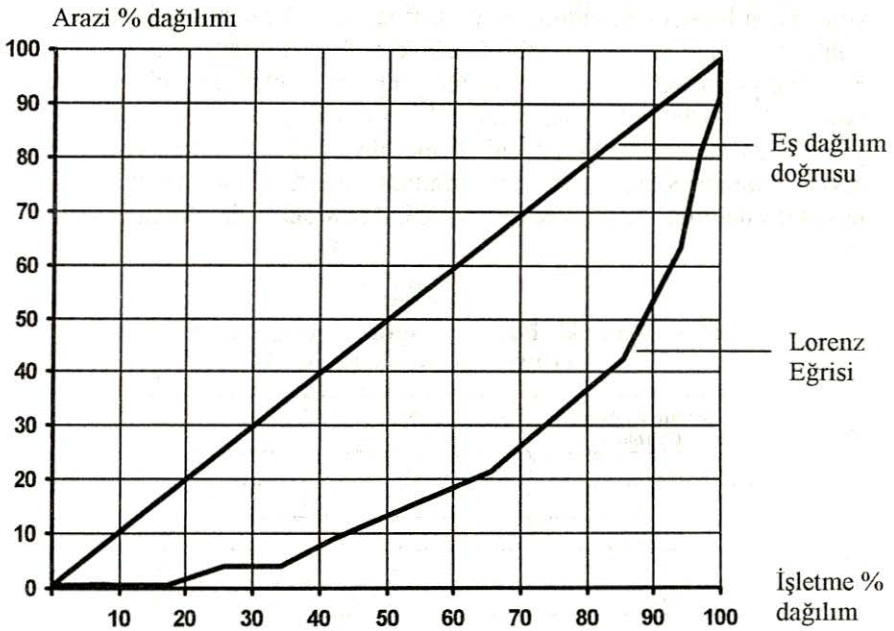
Türkiye'deki tarım işletmelerinin bir özelliği de, pek çoğunun işletmelerinde hem hayvansal hem de bitkisel üretime yer vermiş olmalarıdır. Bunun en büyük nedeni, küçük aile işletmelerinin geçimlerini ve temel ihtiyaç maddesi gereksinimlerini işletmelerinden karşılamaları, bu nedenle de hem bitkisel ürünlerden hem de hayvansal ürünlerden faydalanma amacıyla olmalarıdır. Tarım işletmelerimizin % 72,14'ü hem bitkisel hem de hayvansal üretimde bulunurken, % 24'ü sadece bitkisel üretim, % 3,43'ü ise sadece hayvansal üretim yapmaktadır.

Türkiye'deki tarım işletmelerinin % 43,27'si 1 ila 3 parçadan oluşmaktadır ve bunu sırayla % 22,79 ve % 19,15'lik paylarla 4-5 ve 6-9 parçadan oluşan işletmeler izlemektedir. Bu değerlerin yüksekliğine bakarak, Türkiye'deki tarım işletmelerinin genel özelliklerinden biri olarak, "işletmelerin parçalı yapıda olduğu" da söylenebilir. Ülkemizde ortalama parsel genişliği 10.85 dekardır.

1991 yılı verilerine göre ülkemizdeki tarım işletmelerinin % 67'si 50 dekardan daha küçük olup, bu işletmeler toprakların ancak % 21,1'ini işlemektedir. 20 dekara kadar olan işletmeler tüm işletmelerin % 34,9'unu oluştururken, işlenen alanın % 5,6'lık kısmını işlemektedir. Buna karşılık 500 dekardan büyük işletmelerin sayısal oranı % 0,9 iken, bu işletmeler toplam işlenen alanın % 17,1'ini işlemektedirler. Bu değerler Türkiye tarım işletmelerinin küçük işletmelerden oluştuğunu ve tarımda dengesiz bir toprak dağılımının bulunduğunu göstermektedir.

Bir ülkedeki işlenebilir arazi miktarı ile bu arazinin işletmeler arasında dağılımı ve bu çevrede yaşayan insanlar arasında yakın bir ilişki vardır. Arazilerin tarım işletmelerine dağılımının ne derece adaletli olduğunu görmek bakımından Lorenz eğrisinden yararlanmak mümkündür. Lorenz eğrisinde, yatay ekseninde tarımda yaşayan hanehalkının yüzde oranı, dikey ekseninde ise hanehalklarının toplam tarımsal araziden almış oldukları pay gösterilmektedir. Bir ülkedeki Lorenz eğrisinin eş arazi dağılım çizgisinden uzaklaşmış olması, o ülkedeki arazi dağılımının adaletli olmadığını göstermektedir. Arazi/insan oranının düşük olduğu bir ülke tarımında genellikle küçük tarım işletmeleri hakim olmaktadır¹⁵. Lorenz eğrisinin Türkiye'deki tarım işletmelerinin dağılımına uygulanması Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil: 1
Türkiye'deki Tarım İşletmelerine Ait Lorenz Eğrisi

Şeklin çizilebilmesi için hem işletmelerin hem de bu işletmelerin toplam işlenen araziden almış oldukları yüzde (%) payların kümülatif toplamaları alınmıştır. Lorenz Eğrisi ekonomi alanında özellikle gelir grupları arasındaki dengesizlikleri ölçmek amacıyla kullanılmaktadır. Gerçekte Lorenz eğrileri gelir dağılım piramidinin grafik olarak ortaya konmasıdır¹⁶. Burada Lorenz Eğrisinden tarım işletmelerinin araziye göre dağılımını incelemek amacıyla yararlanılmıştır. Şekil 1'deki yatay eksenine 45°'lik açı yapan doğru eş dağılım

doğrusudur ve mükemmel dağılımı göstermektedir. Ancak durum gerçekte bu şekilde olmamakta ve arazilerin işletmelere dağılımında çarpıklıklar meydana gelmektedir. Bu çarpıklıklar dağılım eğrisinin 45°'lik doğrudan uzaklaşması oranında belirlenmektedir. Lorenz Eğrisi eş dağılım doğrusundan ne kadar uzaklaşırsa, arazilerin işletmelere göre dağılımı da o kadar adaletsiz hale gelmektedir. Şekil 1'den de görülebileceği gibi ülkemiz işletmelerine ait Lorenz Eğrisi eş dağılım doğrusundan uzak bir konumda bulunmaktadır.

Ülkemizdeki tarım işletmelerinin 1991 yılındaki büyüklüklerinden hareketle 2000 yılına ait büyüklük dağılımının tahminini yapmak amacıyla Markov Zinciri analizi uygulanmıştır. Markov Zinciri analizinde işletme grupları arasındaki geçişler hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğundan geçiş matrisinin tahmininde güçlükler bulunmaktadır. Bu durumda iki grup yöntemden bahsetmek mümkündür. Birinci yol bu araştırmada da kullanılan yoldur ve bazı varsayımlara dayalı olarak araştırmacının kendine göre belirleyeceği kaba yöntemdir. İkinci grup yöntemler istatistik yöntemlerdir. İkinci grup yöntemler daha anlamlı görünse bile uygulamanın güçlüğü yanında en azından kabul edilen işletme büyüklük grubu sayısından bir fazla sayıda zaman serisine ihtiyaç bulunmaktadır². 2000 yılına ait işletme büyüklük dağılımlarına ait tahminler Çizelge 8'deki gibi bulunmuştur.

Çizelge: 8
2000 Yılına Ait İşletme Büyüklük Dağılımı Tahmini
(1991 Yılı Esas Alınarak)

İşletme Büyüklük Grupları	1991	2000
0-20	1 419 882	1 419 882
21-50	1 305 966	1 345 798
51-500	1 305 969	1 259 215
501-5000	36 174	42 749
5001- +	441	788

Çizelge 8'e göre 2000 yılında işletmeler genellikle küçük işletmelerde toplanacak, buna karşın 5001 ve üzerindeki işletme büyüklüğünde bir artış görülebilecektir. 2000 yılına kadar işletme büyüklüklerinde artış olma ihtimali; tarım ve tarım dışı sektörler arasındaki gelir dengesizliği ve uygulanan politikalar sonucunda tarımsal faaliyetlerin cazibesini yitirmesi gibi faktörlerle açıklanabilir. Kırsal marjinaler olarak da adlandırılan bu gruptaki işletmeler mevcut ekonomik koşullara ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramadıklarından belli bir süre sonra işletmelerini satabilmekte veya kiraya ve ortağa vermektedir. Her iki durumda da karşı taraf lehine işletme büyüklüğü artabilecektir¹⁷.

Buraya kadar verilen veri ve bilgilerin ışığı altında genel olarak, ülkemiz tarım işletmelerinin küçük ve parçalı yapıda olduğu, pek çoğunun

işletmesinde birden fazla üretim faaliyetine yer verdiği ve söz konusu işletmelerin büyük bir kısmının mülk işletmeler olduğu söylenebilir. Ülkemizdeki tarım işletmelerinin küçük olmasının en büyük nedeni tarımsal araziler üzerindeki nüfus baskısıdır. Bunun yanısıra miras kaidelerimizin reel taksimi öngörmesi nedeniyle tarım işletmelerimiz yıldan yıla daha küçük parçalara bölünmüştür. Tarım işletmelerimizin parçalanmasının ve küçülmesinin en büyük nedeni olan tarımsal araziler üzerindeki nüfus baskısının hafifletilmesi için köklü önlemlerin alınmasına da ihtiyaç vardır. Kırsal kesimde yaşayıp da geçimini tarımdan sağlayan çok fazla kişi vardır ve bu kişileri diğer sektörlere kaydırmak sorunu çözmek açısından önemlidir. Bunun sağlanması ise ancak genel anlamda sanayileşme ile kırsal alana değişik yatırımlar yapmakla mümkün olacaktır. Kırsal sanayilerin kurulup geliştirilmesi bir yandan kırsal nüfusa istihdam olanağı yaratırken, bir yandan da hem tarım işletmeleri üzerindeki nüfus baskısını azaltacak hem de tarım işletmelerindeki işin marjinal verimliliğini yükseltecektir. Bu sayılanların yanısıra kırsal sanayilerin kurulması, kırsal kesimde yaşayan insanların sosyal yapısını da pek çok açıdan olumlu yönde değiştirecektir.

Diğer bir önemli konu da veraset hükümlerimizin reel taksimi öngörmesi sorunudur. Medeni Kanunumuzun tarımsal mallarla ilgili 597 ve 598. maddeleri tarım işletmelerinin parçalanmasının önüne geçmek için bazı özel hususlar belirtmiştir, fakat bu hususların uygulamada etkinliği yoktur. Bu maddelerin uygulamadaki etkinliğini arttırmak için, kredi uygulaması gibi ilave önlemlerin getirilmesi gerekmektedir¹⁸.

Tarım işletmelerinde parçalılık durumu da önemli bir sorundur. Sorunun ortadan kaldırılmasında arazi toplulaştırması en yaygın çözümlerden biridir. Bu konuda Türkiye'deki uygulamalar sınırlı kalmaktadır. Arazi toplulaştırması çalışmalarının yaygın ve etkin bir şekilde uygulanması bir zorunluluktur¹⁹. İşletmelerin ölçeklerinin büyütülmesi için yapılan çalışmalardan birisi de grup tarım veya ortak arazi işlenmesidir. Ortak arazi kullanımını özendirici tedbirlerin alınması gerekmektedir. Ortak arazi kullanımıyla tek başına faydası çok düşük olan marjinal araziler birleştirilecek, dolayısıyla ölçekleri büyüyecek ve sahiplerine öncekinden daha yüksek bir fayda sağlayacaktır.

Ülkemizde tarım işletmelerinin büyüklükleri ile ilgili esas amaç; onları sadece ürettiğini tüketen, geçimlik işletmeler olmaktan çıkartıp, ticari karakter kazandıracak yani, pazar için de üretimde bulunacak bir yapıya getirmek ve bunun sağlanması için gerekli önlemleri almak ve yasal düzenlemeleri yapmak olmalıdır. Özellikle, tarım toprakları üzerindeki nüfus baskısını azaltmadan, bu temel sorunun çözümü oldukça zor görülmektedir. Her sosyo-ekonomik sorunda olduğu gibi bu sorunu da Türkiye'nin genel ekonomik ve tarımsal sorunlarından bağımsız ele almak ve çözümler üretmek olası değildir.

KAYNAKLAR

1. ANONİM, 1995. FAO Production Yearbook, Vol. 48, Rome, Italy.
2. REHBER, E., 1985. Markov Zinciri Analizlerinin Tarımsal İşletme Büyüklük Dağılımlarının Projeksiyonunda Kullanılması, Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Sayı: 4, Bursa.
3. ANONİM, 1990. Toprak ve Su Kaynakları Özel İhtisas komisyonu Raporu, DPT Yayınları No: 2225, Ankara.
4. HILL, B., 1980. An Introduction to Economics for Students of Agriculture, Pergamon Press, England.
5. AÇIL, F. ve R. DEMİRCİ, 1984. Tarım Ekonomisi Dersleri, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları No: 880, Ders Kitabı No:245, Ankara.
6. ANONİM, 1997. Zirai ve İktisadi Rapor 1994-1996, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Yayın No: 178, Ankara.
7. ERKUŞ, A., M. BÜLBÜL, T. KIRAL, F. AÇIL ve R. DEMİRCİ, 1995. Tarım Ekonomisi, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Eğitim Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları No: 5, Ankara.
8. STANTON, B.F., 1978. Perspective on Farm Size, American Journal of Agricultural Economics, Vol. 52, Num. 1, Kentucky, USA.
9. REHBER, E., 1993. Tarımsal İşletmecilik ve Planlama, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın No:84, U.Ü.İ.B.F. İşletme İktisadi ve Muhasebe Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No: 85, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa.
10. ANONİM, 1994. DİE 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler Araştırma Sonuçları, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 1691, Ankara.
11. REHBER, E., 1988. Büyüklük Açısından Avrupa Topluluğu ve Türkiye Tarım İşletmelerinin Karşılaştırılması, İktisadi Kalkınma Vakfı Dergisi, No: 55, İstanbul.
12. REHBER, E., 1984. Tarımda Etkinlik Kavramı ve İşletme Büyüklüğü, Verimlilik Dergisi 1984/4, MPM Yayınları, Ankara.
13. RANDHAWA, N.S and K.V. SUNDARAM, 1990. Small Farmer Development in Asia and the Pacific: Some Lessons for Strategy Formulation and Planing, FAO Economic and Social Development Paper No: 87, Rome, Italy.
14. YILDIRAK, N., S. GÜN ve B. GÜLÇUBUK, 1995. Tarımsal Nüfus ve Yapısal Dönüşüm, Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi 9-13 Ocak, T.C. Ziraat Bankası Yayınları No:26. 1. Cilt, Ankara.

15. JOHNSTON, B. and P. KILBY, 1975. Agriculture and Structural Transformation, Oxford University Press, USA.
16. REHBER, E., 1995. Ekonomi, Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ders Notları No: 21, Bursa.
17. ŞİMŞEK, E. ve T. KURTASLAN, 1996. Mevcut Gelişmeler Işığında Gelecekte Türkiye'de Tarım İşletmelerinin Büyüklüğü Üzerine Bir Değerlendirme, Türkiye 2. Tarım Ekonomisi Kongresi, 4-6 Eylül, 2. Cilt, Çukurova Üniversitesi Basımevi, Adana.
18. AKSOY, S, S. GÜN ve B. GÜLÇUBUK, 1995, Tarım Topraklarının Parçalanması ve Miras Hukuku, Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi 9- 13 Ocak, T.C. Ziraat Bankası Yayınları No: 26, 1. Cilt, Ankara.
19. ARICI, 1994. Arazi Topplulaştırması, Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Ders Notları No: 60, Bursa.